

Cseh Márta

SZÖÖSSZETÉTELEK A SZÓTÁRI CÍMSZÓKÉSZLETBEN – AZ -ÁS, -ÉS KÉPZŐS FŐNEVEK LEXIKOGRÁFIAI VIZSGÁLATA (II.)¹

Compounds in Dictionary Entries – Lexicographical analysis of derived nouns ending in -ás/-és suffixes, II

A főnévi értékű szóösszetételek egy csoportjának a szótári viselkedését vizsgálom magyar kezdőnyelvű szótárakon abból a célból, hogy a címszókeret kialakításának módját illetően szempontokhoz jussunk. A kérdések, amelyekre dolgozatomban választ keresek: mivel magyarázható a szembetűnő szóródás azonos típusú szótárak között is, és hogy mi az oka az átfedéseknek. A vezérnyelvi mozzanatok mellett célnyelvi vonatkozásokkal is foglalkozom.

Kulcsszavak: lexikográfia, szókészlet, főnév, szóösszetétel, -ás/-és képző

1. Míg egy korábbi vizsgálat során a származékszók egyik tipikusnak tekinthető csoportjának a lexikográfiai viselkedését vizsgáltam, s több szótár anyagának összevetése útján olyan jellemzőket igyekeztem kimutatni, amelyek segítségével magyarázatot kaphatunk a szókészletnek a lexikográfiai feldolgozás alakulásával kapcsolatos kérdésekre (*Az -ás, -és képzős főnevek szótárázásáról?*), ezúttal a szóösszetételek szótári viselkedését veszem szemügyre ugyanolyan eljárással, mint a fent említett dolgozatban: kijelölt (reprezentatív) mintán végzett vizsgálatok útján. Annak ellenére ugyanis, hogy a különböző szótárakban szembeötlő eltérések vannak e téren, meggyőződésem, amelyet adatokkal kívánok alátámasztani, hogy – egyebek mellett – jól körvonalazható nyelvi okai is vannak a szótári címszóanyag alakulásmódjának.

Szavak egymáshoz illesztése, ragasztása útján új szókészleti elemek létrehozatala – ez a szóalkotás egyik legproduktívabb módja a magyar nyelvben napjainkban is. Az összetett szavak a szókészlet jelentős hányadát teszik ki. Ezt a szótáraink is tükrözik: a magyar kezdőnyelvű szótárak címszókészletében az összetételek aránya a címszók egyéb csoportjaihoz viszonyítva 30–60%. (Ezket az arányértékhatárokat mintavétel útján magam állapítottam meg; a szakirodalomban – csak nagyszótárakra vonatkoztatva – 50% körüli arányértéket említetek.) A szóösszetételek tehát a szókészletnek arányaiban népes, minőségében változatos csoportját alkotják, amelynek vizsgálatával lényeges megfigyelések tehetők a szókészlet egészére vonatkoztathatóan is.

Jelen kutatásaim célját az alábbiakban foglalom össze:

– Választ keresek arra a kérdésre, hogy mivel magyarázható a 30–60% közötti, meglehetősen nagynek számító szóródási arány. (Bizonyosnak látszik, habár további vizsgálatokat kell még ez irányban folytatni, hogy a szótár típusa sokkal inkább meghatározó jelentőségű, mint a sokat emlegetett, s az esetlegességeket, eltéréseket nagy előszeretettel a szerkesztő[ség]i koncepciók közötti különbségekkel magyarázó, kollektív vagy egyéni szubjektivitás.)

– Meg szeretném állapítani továbbá, hogy milyen kifejezetten nyelvi szempontok szerint alakul, illetve alakítható a szókészlet egy-egy szótáron (szótár-típuson) belül. (Itt számba kell majd venni mind a kiinduló nyelv, mind pedig a célnyelv sajátosságait, viselkedésmódját a nyelvi rendszeren belül is, de emellett a kontrasztivitásban is. A magyar összetételek például jellemző módon tipizálhatók aszerint, hogy a szerbben az esetrendszer mely szerkezeteivel adhatók vissza tartalmilag a legpontosabban. Meglepő tény másrészt, hogy – mint egy fölmérésből kiderült – az angolban a magyar összetett címszavak egy típusának a fele egyszerű szó jellegű ekvivalenssel értelmezhető.)

– A szorosan vett nyelvi/nyelvészeti kritériumok mellett szót kívánok ejteni bizonyos szótárszerkesztési (tehát inkább formális) szempontokról is, amelyek ugyancsak nem hagyhatók figyelmen kívül. (Ilyen az elő- és utótagok sorozatát érintő – lehetőleg minél következetesebb arányítás kérdése, a párhuzamos vagy például a szinonim összetételek összehangolt beszerkesztésére való törekvés stb.)

Az anyaggyűjtést és -vizsgálatot magyar kezdőnyelvű szótárakon végzem, elsősorban olyanokon, amelyek mind szerkesztéstechnikai, mind pedig szó-készletani szempontból korszerűeknek tekinthetők. A magyar kezdőnyelvű – kétnyelvű, általános – szótári forrásanyag összevető elemzése annak a célnak az elérését hivatott elősegíteni, hogy készülő magyar–szerbhorvát nagyszótárunk címszóanyagának korszerű és minél célszerűbb kialakításához, a gyakorlati szerkesztőmunkán túl is, hozzájáruljak. Konkrét mintaanyag kidolgozását, összeállítását azonban – mivel szótárunknak egyelőre nincs meg a teljes, véglegesített címszóállománya, azaz (Kiss Lajos szavával élve) „nyitott”³ címszókeretű – nem tartom lehetségesnek (az összetételek részrendszerén belül sem). Viszont a vizsgálati anyag elemző megfigyelése során, remélhetőleg, sor kerül arra, hogy eljussunk néhány olyan általánosabb érvényű megállapításig, amely hasznosítható lesz a címszókeret egészére vonatkoztatva is.

2. A továbbiakban, e vizsgálódás első lépéseként, az *-ás*, *-és* végképzős szóösszetételek szótári viselkedésével foglalkozom. A megfigyelés körébe eső címszókat alakítani és jelentéstani megközelítésből vizsgálom meg, de szükség-szerűen bizonyos kontrasztív nyelvészeti és formai-lexikográfiai mozzanatokat is figyelembe veszek.

3. Az *-ás*, *-és* képzős összetett szavak túlnyomó többsége a közvetlen összetételi elemek közti viszonyt illetően jelöletlen szóösszetétel. Néhány kivételtől eltekintve azonban nem okoz gondot az összetevők közti jelentésvizony

meghatározása. Egy-két esetben azonban, főleg valamely szakterület szűkebb körben használatos műszava vonatkozásában, a lingvisztikai képzettség, konkrét szakismeret híján, nem elegendő a jelentésviszony felismeréséhez (pl. *bor-dacsikozás, blokkjelzés*).

A megvizsgált szóanyag nagy részében az összetételi tagok közötti viszonyt illetően az előtag birtokos jelzője az utótagnak (*bimbófakadás*), esetleg tárgyként is fölfogható módon kapcsolódik (*birkanyírás*). Azokat a határeseteket, amelyek birtokos jelzős és tárgyas összetételek gyanánt is fölfoghatók, egyöntetűen a birtokos jelzős összetételek közé soroltam (pl. *bibliáfordítás*: 'Bibliát fordítás', ill. 'a Bibliának a fordítása'; *birtokrendezés*: 'birtoknak a rendezése', ill. 'birtokot rendezés'), mivel az összetétel főnévi jellegéből következően az előtag jelzőként való kapcsolódása az utótaghoz valószínűbben hat, mint a tárggyal bővülés, melyet a származékszó jellegű névszói összetétel az előzményének tekinthető igei alaptagú szintagmától „örökölt” (*Bibliát fordít, birtokot rendez*). (Olyan összetételek esetében, amelyek utótagja intranszitiv igéből képzett főnév, ez a kettősség természetesen föl sem merül, a *birtokmegosztás, bimbófakadás* típusú szavak besorolása ebből a szempontból egyértelmű.) Lexikográfiai szempontból valójában nem is központi kérdés, hogy jelzős vagy tárgyas összetételnek vesszük-e őket, mert a jelentésszférát oly módon nem érinti, hogy az értelmezésre érdemileg kihatna. Birtokos jelzős karakterük erőteljes voltára utal viszont, hogy értelmezésük nagyon gyakran valamilyen birtokos jelzős szerkezettel történik – azokon a nyelveken legalábbis, amelyekben ezt a jelenséget módomból megvizsgálni. (L. alább!)

Az eddig említett típusok mellett néhány minőségjelzős (*blokkírás, bogvótermés*) és – ritkaságként – egy-két határozós összetétel (*bombatámadás*) is található az anyagban.

Említést kíván, hogy a kicédulázott címszóanyag néhány jelölt határozós összetétele téves egybeírás útján keletkezett (pl. *bizománybaadás*). Az ilyeneket a továbbiakban nem kell különösebben számon tartani egy esetleges újabb címszógyűjtés esetén; az ilyen téves egybeírással létrehozott szó természetesen nem önálló címszóként, hanem valamelyik összetételi elemének szócikkében – mint szókapcsolat – kerül(het) földolgozásra.

A magyar *-ás, -és* képzős összetett címszók értelmezése a szerbben (horvátban) többféle módon történhet: egyszerű vagy összetett szó segítségével, jelzős szerkezetekkel, előljárás „casusú” szerkezettel stb. Maga az ekválás (értelmezés) is lehet egyszeres vagy többszörös.

A birtokos jelzős összetételek esetében az értelmező ekvivalenseken az alábbi alakjellelmzők ismerhetők föl:

a) Egyszeres értelmezések:

– Az ekvivalens birtokos szerkezet (l. – itt és a továbbiakban is – a Palich-féle magyar–szerbhorvát kéziszótárban pl. a *birtokadományozás, bordatörés, borfejtés, borfogyasztás, borjúnevelés, bormérés I.* szócikkét!);

– az ekvivalens jelzős szerkezet (*borkereskedés 2.*).

b) Többszörös értelmezések (Az egyes értelmező típusok variálódásának változatos skálája mutatkozik meg):

– Több nem összetett szó (*birkanyírás, bombarobbanás*);

– nem összetett szó és birtokos szerkezet (*bormérés 2.*);

– különböző típusú jelzős szerkezetek (*bokasüllyedés*);

– összetett szó és birtokos jelzős szerkezet (*blokádfeloldás*);

– a jelöletlen tárgyas összetett szó értelmezését (*bocsánatkérés*) Palich Emil egy egyszerű szó és egy előjárós „casusú” szerkezet segítségével oldotta meg;

– a minőségjelzős összetételek értelmezése vagy egy összetett szóval és egy jelzős szerkezettel (*bokszmérkőzés*), vagy egy egyszerű szóval és egy birtokos szerkezettel történt (*bormérés*);

A nem birtokos jelzős összetételek mindegyike a Palich-féle szótárban többszörös értelmezést kapott.

A Hadrovics–Gáldi-féle Magyar–oroszc szótárnak a dolgozatomban tárgyát képező anyaga sem túlságosan bő, azonban valamennyivel gazdagabb és változatosabb, mint a Palich-féle szótáré.

Szembetűnő, hogy az összetett címszók nagyobb hányada itt is leginkább birtokos jelzős szerkezetté transzformálható, s célnyelvi értelmezőjük is jobbra birtokos szerkezet (*bibliafordítás, birkanyírás, bizonyítvány(ki)osztás, bombabecsapódás, bombarobbanás, bordatörés, borkóstolás*), esetleg minőségjelzős szerkezet (*bilincscsörgés, bokszlerázadás, borkereskedés 2.*).

Az egyszeres értelmezések között – amilyenek a fentiekben felsorolt címszók értelmezései – összetett szó csak egy esetben jelenik meg (*birkatényésztés*).

A többszörös értelmezések ekvivalensei között a következő formákkal találkozhatunk:

– birtokos jelzős szerkezet és minőségjelzős szerkezet (*bolhacsípés*);

– birtokos jelzős szerkezet és összetett szó (*bombavetés*);

– birtokos jelzős szerkezet és összetett szószerkezet (*borívás*).

A tárgyas szószerkezetek ekvivalása az oroszban, úgy tűnik, egyszerű szavakkal is könnyen megoldható: a *bocsánatkérés* egyszeresen, a *blokkalkotás* többszörösen értelmezett. A minőségjelzős összetétel értelmezése is gyakran történik egy, esetleg több egyszerű szóval (*bolthajtás*), de esetenként jelzős szerkezetre és előjárós „casusú” szerkezetre van szükség (*bokszmérkőzés*). Az *-ás, -és* végű szóösszetételek egyéb fajtáira e két szótár kiválasztott anyagrészében nem akadt példa. Ennyiből is megállapítható ugyanakkor, hogy a magyar – többnyire jelöletlen – szóösszetételek, amelyek címszóként fölvételt nyernek valamely szótárba, a célnyelvben csak elvételek maradnak meg összetett szónak, többnyire jelentéstani és szintaktikailag rokon formátumokká változnak. Ez arra enged következtetni, hogy az alaktani szempontok (mivel alaktani változás

többnyire létrejön címszó és ekvivalense között) az *-ás*, *-és* végképzős összetett szavakat illetően valószínűleg nem mérvadóak a címszóválogatás során. Ezen az sem változtat lényegesen, hogy a mintául vett címszóállományban egészen kis vagy valamivel nagyobb számban van-e jelen ez a szótípus.

Úgy tűnik, hogy az egyszerű és az összetett *-ás*, *-és* képzős címszók e tekintetben különbözőképpen viselkednek. (L. a korábbi fölmérést!)

4. A szemantikai vizsgálat a következő eredményekkel járt.

A megfigyelt szócsoporthoz tartozó elemek többsége a szótári földolgozás során egyjelentésűnek minősült. Ez, ismelve egyrészt e szavak többségének az átlagosnál bonyolultabb jelentésszerkezetét, másrészt viszont a lexikográfiai gyakorlatnak a származékszók és az összetett szók földolgozásában különösen érvényesülő egyszerűsítő tendenciát, gyakorlati megfontolásokkal magyarázható: ha az értelmezést jelentésbontás nélkül is elfogadható módon meg lehet oldani, sokszor ésszerűbb, ha a szótáros azt a helyet, amelyet a jelentésbontás elkerülésével megtakarított, újabb címszók fölvételére, földolgozására fordítja. Jelentésbontást a jelek szerint a szavak bizonyos kategóriáinál csak a legszükségesebb esetekben szokás alkalmazni, olyankor, ha nélküle veszélybe kerülne az értelmezés egyértelműsége (pl. *borkereskedés* 1. <tevékenység> 2. <helyiség>).

A megvizsgált anyagban a szóösszetételeknek elenyészően csekély hányada a jelölten többjelentésű. Sokkal több az olyan, amely a szótárban monoszémnek mutatkozik ugyan, de valójában több jelentése van. Körültekintőbb, alaposabb lexikográfiai földolgozás esetén is csak a célnyelvi megfelelők (ekvivalensek) révén mutatkozik/mutatkozhat meg a poliszémia. Pl. a Palich-féle *Magyar-szerbhorvát kézisztárban* a *bocsánatkérés* olyan egyjelentésű szóként jelentkezik, amelynek két ekvivalense van: az egyik a szó jelentésének inkább mint folyamatnak a kifejezője (izvinjavanje), a másik a jelenséget mint „produktumot” jelöli (molba za izvinjenje). Bővebb eligazítás híján a szótár használója az intuíción kívül legfeljebb az előzetes nyelvtudásában bízhat, amikor választ a két látszólag egyenértékű értelmező között. Csakhogy az intuíció is és az előzetes nyelvtudás is gyöngye fogódzó lehet némelykor, ha tudjuk, hogy szótárakhoz általában eligazításért szoktunk folyamodni olyan esetekben, amikor előzetes tudásunk elégtelennek bizonyul, az intuíciónkra pedig elégtelennek látjuk támaszkodni. Tökéletesen helyénvalónak mondható V. P. Berkov azon megjegyzése, hogy a szótárírók gyakran túlbecsülik a szótárhasználók idegennyelv-tudását⁴.

Különben, ha összevetjük a kézisztár jellegű, azaz középszótár terjedelmű Palich-féle⁵ és – nagyszótár-terjedelmű magyar–szerb szótár híján az elérhető nagyszótárak közül a célnyelv szempontjából a szerbhez legközelebb álló – magyar–orosz nagyszótár⁶ érintett címszóanyagát, megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a szóösszetételek körében (is) a szó poliszém volta némi előnyt jelent a címszókeretbe való bekerülésben. A magyar–orosz szótárban kétjelen-

tésüként megjelenő címszók 75%-a a Palich-féle szótárban is benne van (igaz, jobbára csak az egyik jelentésével!), míg a magyar–oroszl szótárban egyjelentésűnek ítélt címszók megjelenési aránya az említett kéziszótárban csak kb. 40%. Ha tehát abból indulunk ki, hogy a kéziszótár az alapszókészlet „fontos” szavai közül is – amit, mondjuk, egy nagyszótárnak kell tartalmaznia – a legfontosabbakat válogatja ki és dolgozza föl, akkor megkockáztatható az a föltételezés, hogy az összetett(ebb) jelentésszerkezet – az összetételeknél csakúgy, mint pl. a származékszók esetében⁷ – bizonyos „előnyt” jelent a szótárba való bekerüléshez. Az viszont, hogy a két szóbanforgó szótár esetében sem teljes a fedés (a Palich-féle szótárban olyan címszók is vannak, amelyek nincsenek benne a magyar–oroszl nagyszótárban), azt mutatja, hogy a szavak „fontosság”-ának a megítélése, amely egyébként a lexikográfia állandóan előtérben lévő kérdése, nem egységes mércék szerint történik még egyazon nyelvállapoton és azonos nyelvhasználati körön belül sem.

A kéziszótár terjedelmű Palich-féle szótárban meglévő, a magyar–oroszl nagyszótárba viszont föl nem vett címszók amiatt lehetnek számunkra érdekesek, mert talán némi tanulsággal szolgálhatnak arra nézve, hogy kimutatható-e bizonyos szavaknak olyan tulajdonsága – vagy tulajdonságai –, amely(ek) alapján fontosaknak bizonyulnak az egyik, s ugyanakkor elhanyagolhatóaknak egy másik szótár szerkesztője szerint. Az ilyen vonásnak vagy vonásoknak, ha vannak, annál is kifejezöbben kellene esetünkben megnyilatkozniuk, mert egy kisebb címszókeretű szótárnak szerkesztői szerinti fölös szavairól van szó.

Feltehető a kérdés, hogy milyen általánosabb érvényű nyelvi-lexikológiai magyarázat adható arra a helyzetre, hogy egy középszótár miért bővebb bizonyos pontokon, mint egy ugyanolyan típusú (tehát általános, fordítói) nagyszótár. Olyan kérdés ez, amelyet alighanem mégiscsak a „szerkesztői szubjektivizmus”⁸ körébe kell utalnunk: a szókészlet átlagos jellegű, a többlettől – a sajátos jelentéstartalomtól – semmiben nem különbözö szavaival állunk szemben, amelyekre csak egy ilyen összehasonlító vizsgálat irányítja a figyelmet. Ebben a konkrét esetben van ugyan köztük egy fogalmi archaizmusnak, tehát a szinkron nyelvállapot szempontjából ritkábban használatosnak minösített történettudományi műszó (*birtokadományozás*), söt egy olyan szó is, amely értelmezö szinonimája egy utaló címszónak (*borjúnevelés*←*borjútenyésztés*), de a többinek semmi feltűnö stilisztikai, szóhasználati stb. jellegzetessége, olyan, amely különleges elbírálásra érdemesítené, nem mutatkozik. Ugyanakkor azonban arra sem utal semmi, hogy fölöslegéseknek volnának tekinthetök. Hogy a magyar–oroszl nagyszótárból ténylegesen hiányoznak-e (vagy csak nincsenek benne), arra elemzésekkel nem, csak konkrét szótárhasználat során lehet választ kapni. Mindenesetre ide tartozik még az is, hogy a magyar–angol nagyszótárban⁹ ezek a szavak kivétel nélkül mind megtalálhatók.

Az eddigiek alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a címszókeret tágítása elé, az alapszókincsből kiindulva minden irányban – sem az alaktani tényezők, sem a jelentésszféra, sem (mint majd látni fogjuk) a csoport- és rétegnyelvi, illetve stiláris vonatkozások tekintetében nem kívánatos túlságosan szigorú korlátokat állítani. Az általános fordítói nagyszótárnak – gyakorlatiasan fogalmazva – nem árthat meg, ha címszókészlete terjedelmes. Ha egyébként korrekt, pontos, megbízható információkat tud nyújtani – akármekkora – címszóanyagának célnyelvi használatát és használatának szabályait illetően, akkor a nagyobb címszókeret is előnyének tulajdonítható. Legalábbis elvben és általában, s ha a terjedelmesség bizonyos kiegyensúlyozottsággal együtt jellemzi.

A címszókeret határainak a megjelölésére a lexikográfiát olyan objektív, nyelven, nyelvhasználaton kívüli tényezők készítenek sokszor, mint például a terjedelem, a rendelkezésre álló idő, szakkáder stb., tehát a szótárírás személyi és tárgyi föltételei, s ezzel összefüggésben alakulnak a címszóválogatásnak bizonyos nyelvi kritériumai és szabályai, amelyek bizonyos vonatkozásokban akár szótárról szótárra is változhatnak, módosulhatnak, az alapelvek tekintetében azonban, úgy látszik, mégis nagyjából állandóak vagy legalábbis kevésbé változók akár huzamosabb időn át is.

Az összetett szavaknál maradvá Országh László pl. a szavak szótározásának a következő kritériumairól tesz említést: „az összetett szó előfordulásának, használatának gyakorisága”; „előnyben részesülnek az olyan összetett szók, amelyek a mai magyar nyelvállapot szerint egyetlen fogalomnak egységgé forrott jelei, s ezért csupán az egyes tagok jelentése alapján rendszerint nem is érthetőek”; „a kötött szótári terjedelem engedte határok között [...] „bekerültek a többjelentésű összetett szavak”; „címszók lettek azok az összetett szók is, amelyekben az összetétel egyik tagja az összetétel több jelentésű másik tagjának csak egyik jelentéséhez kapcsolódik”; azok az összetételek, amelyek „mást jelentenek, mint a különírt szókapcsolat”; és „azok az összetett szók, amelyeknek egyik eleme nyelvünkben önállóan nem használatos”.¹⁰ Ezek tehát azok a kritériumok, amelyek szerint az ÉrtSz. címszóállománya alakult az összetett szók vonatkozásában.

Hogy a „kötött szótári terjedelem” igen szigorú szelekcióra készítette Országh Lászlót és munkatársait, az egyértelműen kiderül *A magyar nyelv értelmező szótára* „kézi”, kidolgozott szócikkterjedelem szempontjából viszont „bővített” változatának, a *Magyar értelmező kéziszótárnak* az összevetése révén.

Az összetett szók csoportján belül is az *-ás*, *-és* képzősök száma a fordítói szótárakban nagyobb. (A *Magyar–angol szótárban* például majd három és félszer több van belőlük.) Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a kétnyelvű szótárak készítőit kevésbé befolyásolják a fentiekben említett tárgyi és személyi korlátok. A különbség elsődleges oka a kétfajta szótártípus irányában támasztott követelmények közötti különbségből adódik. A fordítói munka, amelynek

a kétnyelvű szótárak az egyik legfontosabb segédeszközei, sokkal inkább megkívánja, hogy a szókészletnek minél több eleme legyen tételesen is kifejtve, értelmezve, s ez a szócikkek számának növekedéséhez vezet. A szótár nyújtotta információ így könnyebben juthat el a szótár használójához. Márpedig – Bárczi Géza szavaival – „minél gyorsabban tájékoztat egy szótár, annál jobban teljesítheti hivatását”²¹¹ (Bárczi 1966: 13). Mivel a magyarban, amelyet jelen esetben mint szótári vezérnyelvet vizsgálunk, a szavak összetételekké való összekapcsolódása nagyon elterjedt jelenség, így az is természetes, hogy a szóösszetételek a szótári címszókészletnek olyan elemeit képezik, amelyekkel szinte korlátlanul növelhető, gazdagítható a címszókeret. (Hogy valóban gazdagításról, s nem a szótár pusztá földuzzasztásáról kell beszélni, arról különösen a szótári „jobboldal”, azaz a célnyelvi megközelítés nyújthat meggyőző adatokat.) Annak ellenére, hogy a jelen vizsgálatok középpontjában nem az értelmező szótárak állnak elsősorban, talán mégsem volt indokolatlan az egyik értelmező szótárrunkra vonatkozó szerkesztői koncepciót idézni. Magyar kezdőnyelvű fordítói szótárakról lévén elsődlegesen szó, természetes az is, hogy *A magyar nyelv értelmező szótára*, amelyet a kortárs (mai szemmel nézve: a közelmúlt) nyelvállapotának, a magyar nyelv alapszókészletének tárházaként tartunk számon, az a forrás, amelynek gyakorlati megoldásai is, elméleti állásfoglalásai is a gyakorló lexikográfusnak igen nagy segítségére vannak. Egyet kell ugyanis értenünk V. P. Berkovnak azzal a megállapításával (Berkov 1973: 52), hogy a kétnyelvű szótárak szóanyaga az értelmező szótárak szóanyagára épül. Megállapítása szerint – és mások tapasztalatai szerint is – az értelmező szótárak címszókészlete (elvileg) az a minimum, amelyet egy általános fordítói szótárnak is tartalmaznia tanácsos. (Ezért korlátozott, illetve behatárolt az iskolai és egyéb kis terjedelmű szótárak használhatóságának a köre.)

Az általános fordítói szótár címszókészletét az értelmező szótár címszókészletéből kiindulva lehet és kell is bővíteni, gyarapítani. A gyarapítás az alapszókészletre ráépülő peremszókincs különféle kategóriáiból történik, például az egyes tudományterületek és szakmák szóanyagából, csoport-, nép- és tájnyelvi, régies és elavult vagy éppen újkeletű, illetve egyéb, normán kívüllinek tartott szavak köréből. Mindezen csoportokban – ha nem azonos mértékben is – az összetett szavakat is megtaláljuk.

5. A terminusok kérdése különösen érdekes és tanulságos. A tudományok és szakmák szóállománya (a terminológia) mind nagyobb teret követel magának a köznyelvben, így a szótárakban is. „Az általános politechnikai közérdeklődés, valamint a közműveltségnek főként politikai és gazdaságtani, illetőleg természettudományi és technikai irányú átalakulása és elmélyülése elősegítette sok [...] szakszónak (csak a szakmán belül eső szónak) vagy műszónak (tudományosan körülírt jelentésű, a szakmában, szaktudományban kötelezően így alkalmazott szónak) közszóvá, illetőleg irodalmi nyelvi szóvá való átalakulását” – olvasha-

tó ezekről a szókinszbeli változásokról az akadémiai nyelvtanban (MMNyR. I.:135.), a lexikográfus pedig ugyanezt a jelenséget a gyakorlati oldaláról közelíti meg: „A terminológiai szótárakkal párhuzamosan szükségszerűen jelentkeznie kellett a szaknyelvi szóanyagának az általános kétnyelvű szótárakban is, mert jókor felismerték mind a tudományos és szakszövegek fordítói, mind a fordítások felhasználói, hogy az adekvát fordításokhoz a terminológiai szótárak és az általános szótárak együttes használata elengedhetetlen. A kettő egymást kölcsönösen kiegészíti (Magay: 77). A témánál marad, viszont már néhány speciálisan lexikográfiai problémát is fölvet (például az arányítással és az értelmezéssel kapcsolatban) az ÉrtSz. szerkesztője: „A lexikográfiának nehezen megoldható feladatai közé tartozik, hogy egy általános jellegű és meghatározott mennyiségű címszót tartalmazó köznyelvi szótárba nyelvi szerepüknek megfelelő arányban kerüljenek bele a tudományok, szakmák, foglalkozások, általában a különleges ismereteket kívánó területek és tevékenységek szavai, azaz az ún. műszavak, szakszavak vagy mesterségyszavak. A nehézséget többek között az okozza, hogy igen sok szaknyelvi szó van, ezek állandóan szaporodnak, ugyanarra a fogalomra néha több megjelölés is használatos, némely szakma terminológiája is változékony, és – mint más szótípusok esetében is – nehezen vonható meg a határ közszó és szakszó között” (Országgh 1962: 19). V. P. Berkov, aki a kétnyelvű szótárírás felől közelíti meg a kérdést, szintén azon a véleményen van, hogy a terminológia minden szempontból megnyugtató szótári földolgozására aligha lehet gondolni: reménytelen a teljességre törekedni még a szakszavak legáltalánosabban ismert, szinte már köznyelviességet – vagy ahogy ő nevezi „általánosan használatos” – csoportjában is; a szerkesztőt akaratlanul is befolyásolják saját véges és hiányos szakmai és (szak)nyelvi ismeretei, így válogatása eleve bizonyos mértékig szubjektív és részrehajló lesz; befolyásolja a szótározást, hogy esetleg rendezve sincsenek esetenként – sem a vezér-, sem pedig a célnyelvben – egyik-másik szakterület terminológiai kérdései. (Pl. párhuzamosan él több szakszó is ugyanarra a fogalomra, régi terminusokat újabbak váltanak föl stb.)¹² Különösen érdekes az orosz szerzőnek az a megjegyzése, hogy a szótárírókat a terminológiával kapcsolatban leginkább az anakronizmus veszélye fenyegeti, s nem az, hogy kihagy egyet-mást.

A magyar lexikográfiai irodalomból Magay Tamásnak az Országgh László által szerkesztett magyar–angol szótárakról adott értékelése vet fényt a magyar köznyelvi szótáraknak a terminológiákkal kapcsolatos gyakorlatára.¹³ A szerző megállapítja, hogy ez a gyakorlat mindig azoknak a konkrét körülményeknek a függvénye, amelyek között a szótár készül. Kimutatja, hogy Országgh László 1953-ban megjelent magyar–angol szótárában, amely „egyik első leltározója” a magyar szókészletnek a felszabadulás után¹⁴, az összetételek mintegy a kétszeresét teszik ki a többi szótár átlagának¹⁵, ugyanakkor – az A betű anyagát mintául véve – a szaknyelvi címszók a teljes címszóanyag mintegy 40%-át képezik (jóval nagyobb hányadát, mint más szótárak). Ezután leszögezi: „Ha meggondoljuk, hogy [...]”

az AK [=Akadémiai Kiadó] szótárszerkesztősége első éveiben nagy szerkesztői apparátussal egyszerre 10–15 szótár szerkesztését beindította, nagyobb súllyal a szakszótárakét, akkor a HADROVICS–G.-ban [= a Hadrovics–Gáldi-féle magyar–oroszl nagyszótárban] és az OL53-ban [=Ország László 1953-ban megjelent magyar–angol szótárában] ez a 40% bizonyosan túlméretezett volt, és a szótári tervek, valamint a szerkesztési elvek és munkálatok összehangoltságának a hiányát mutatja.⁷¹⁶ Magaynak a következő a véleménye a szakszavaknak az általános szótárba való fölvételéről: „Nézetünk szerint az általános szótár akkor jár el helyesen, ha erőteljesen megrostálja a szakterminológiát (amit a szakszótár sokkal részletesebben és pontosabban, vagyis adekvát módon tárgyal), és a felszabaduló helyet – a pusztán terminológiai adatok sokasága helyett – a szakszövegkörnyezet bemutatására használja fel. Ilyenformán jobban kiegészítheti egymást az általános és a szakszótár.”⁷¹⁷ Hozzátehetjük azonban: mivel a társadalmi adottságok nem mindig és nem mindenben azonosak, olyan helyzet is adódhat, hogy a szakszókincs nagyobb méretű földolgozása találtassék – az adott körülmények és lehetőségek között – a jobbik megoldásnak.

Érdeemes hosszabban elidőzni a terminológia kérdésénél, mert a peremszókincsből az alapszókincsbe, s így az általános szótárba bekerülő szavak legnagyobb része is, a jelek szerint, ebből a körből kerül ki. Vizsgálati anyagomnak is tetemes részét képezik a terminusok, s várhatóan a készülő magyar–szerb nagyszótárban is szinte a fönt említett magyar–angol szótáréval azonos mennyiségben (számban és arányban) lesznek jelen. Velük kapcsolatban, legalábbis a megvizsgált szócsoport által kifejezésre jutó sajátosságokat illetően, leginkább talán a következőkre érdemes figyelemmel lenni:

– Arányosságra kell törekedni az egyes szakterületek szóanyagának a kiválasztásakor. Ugyanakkor azonban azokra a szakterületekre, amelyeknek a szótár nyelveit illetően kiemelkedő jelentőségük van, okkal terelődhet nagyobb figyelem.

– Az értelmezés pontosságára az egyébként szokásosnál is nagyobb gondot kell fordítani. A rosszul értelmezett terminus összehasonlíthatatlanul nagyobb hiba, mint a kihagyott! Mivel az általános nyelvi szerkesztők kompetenciája nem terjedhet ki arányosan a szótárba fölvett valamennyi szakágazat szóanyagára, ajánlatos vagy eleve szakemberekre kell bízni az egyes szakterületek terminológiáját a válogatástól az értelmezésig és lektorálásig, vagy legalább a megszerkesztett anyagban ellenőriztetni a szakszóanyagot az adott szakterület jó ismerőjével. A végleges címszókeretbe(n) csak megbízhatóan tolmácsolható, ill. tolmácsolt terminus kerüljön, ill. maradjon benne.

6. A kiegészítő, ill. peremszókincs és az alapszókincs határterületén elhelyezkedő szavak egyéb típusaira vizsgálati anyagomban csak elvétve akadt példa (*bíróválasztás* – „[falusi, régen]” megjegyzéssel a magyar–angol szótárban). Zsargonjellegű csoportnyelvi, régies és elavult, ill. újkeletű, valamint népies és

tájnyelvi szavak a fordítói szótárakban eleve kis számban találhatóak, nem lehet szokatlan tehát, hogy az alaktanilag is, mennyiségileg is behatárolt korpuszban nincsenek nagyobb számban képviselve. Konkrét példaanyag híján így csak az állapítható meg, hogy az *-ás*, *-és* végképzős összetett címszók között (is) kevés olyan lexéma található, amely nem mint terminus került be a szótárba.

A szakirodalomban ellenben olvashatók olyan megállapítások, amelyeket a címszók e típusainak a lexikalizálásakor érdemes figyelembe venni. Ország László is és Bárczi Géza is a címszókeret korlátait emlegeti, amikor az alap- és peremszókincs nehezen kitapintható határán elhelyezkedő szavak szótártani sorsáról beszél. Igaz ugyan, hogy egyikük sem fordítói szótárakkal kapcsolatban fejt ki ezt a véleményét, azonban ez a kérdés általános lexikográfiai problémaként is fölfogható. Természetszerűleg következik belőle, hogy a kiegészítő szókincsbe (vagy majdnem oda) tartozó, eleve kevésbé fontos szavak közül a lexikográfus legfőljebb akkor válogat, ha az alapszókincs beszótárazása után még marad szabad helye. Emellett a különleges „státusú” szavaknak az értelmezése is gondokkal jár, nehezebb adekvát ekvivalenst találni hozzájuk. A látszatazonosságok mögött is lényeges különbségek bújhatnak meg. A fordítói szótárak talán ezért is tartalmaznak aránylag kevés különleges stílusértékű címszót.

A régies és elavult szavaknak is csak kis számban adható hely a fordítói szótárban, amelynek – feladatából következően – mindig a szinkron nyelvállapotot kell regisztrálnia¹⁸.

A normán kívüli elemek szótárazásával kapcsolatban is V. P. Berkovot érdemes idézni.¹⁹ Véleménye szerint a szótártól – a fordítótól még kevésbé, mint az értelmező egynyelvűtől –, melynek a szinkron nyelvállapotot kell reálishan tükröznie, nem várható el, hogy a szigorú normativitás szerint bírálja el és válogassa össze anyagát. Használhatóságának a kárára lenne, mondja, ha az élő nyelvnek a választékosabb rétegein kívül eső, „közönséges”, „durva” vagy éppen „vulgáris” szavaival nem foglalkozna. A vulgarizmusoknak is van létjogosultságuk a szótárakban. A vulgárisnál is durvább szavakat illetően azonban a kihagyásukat tartja helyesnek.

7. Végül essen pár szó egy jobbra formális kérdésről.

Formálisnak tűnhet ugyanis a kérdés az előbbieken tárgyaltakhoz viszonyítva, mégis, mint a lexikográfiai munka során előadódó problémát, nem volna célszerű elhallgatni. A kérdés – általánosítva – a következőképpen fogalmazható meg: lehet-e, kell-e következetességre törekedni egy-egy összetartozást mutató szócsoporton belül? Az *-ás*, *-és* végképzős összetett szavakat illetően ilyeneknek tekinthetők az azonos előtagú vagy az azonos utótagú szavak (pl. *birkatar-tás*, *birkatenyésztés*, ill. *birkatenyésztés*, *borjútenyésztés*). Az ilyen vagy más formai-tartalmi rokonságban lévő szótári egységeknek nyilvánvalóan a szótári képe sem alakítható ki úgy, hogy ne lennének tekintettel a csoport minden egyes tagjánál a közös vonásokra.

Megfigyeléseim azt mutatják, hogy túlságosan nagy következetesség az ilyen szócsoportok egyes tagjainak a lexikalizálásában nem tapasztalható, ugyanakkor a lexikográfiai földolgozás módját illetően a következetességre való törekvést érzékeltetni lehet. Az esetenkénti egyenetlenségek, következetlenségek valószínűleg azzal magyarázhatók, hogy a szótárírás, -szerkesztés többnyire lineáris menete nem kedvez az ilyen sok egyeztetést kívánó, aprólékos igazgatásnak, ami a szótári anyag egészére való, részletekre menő rálátást, összehangoltságot igényel.

Mindezek a megfigyelések, megállapítások, következtetések azt a szótár-szerkesztői körökben általános véleményt juttatják kifejezésre, hogy a szótáraknak a vezérnyelv kortárs állapotát kell minél hívebben tükrözniük, a szavakat, kifejezéseket, azok használati szabályait, módját kell minél pontosabban és hitelesebben áthelyezhetővé tenniük egy másik nyelvi közegbe. Ennek az elsődleges célnak, feladatnak ajánlatos alárendelni minden egyéb szempontot: nyelvészetieket is, nyelven kívülieket is.

JEGYZETEK

- ¹ Projektumi dolgozatként az újvidéki Magyar Tanszék lexikográfiai munkálatai keretében, 1988-ban készült tanulmány átdolgozott változata.
- ² L. Hungarológiai Közlemények 64–65. sz., 503–524. o.
- ³ Kiss Lajos: Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004, 262. l.
- ⁴ Berkov 1973, 32 és kk. Berkov itt azokról a szóalakokról beszél, amelyek valamely lexéma rendhagyó alakjai, s a lexikográfiai feldolgozás során gyakran nem irányul rájuk kellő figyelem (pl. *megy*: *gyere*; *lesz*: *levő~lévő*; *én*: *hozzám*, *velem*, *nekem*, *tőlem* stb.), holott a szótárhasználók között lehetnek olyanok, akiknek jól jönne egy olyan információ – akárcsak egy utaló címszó formájában is –, amely rávezeti őket a szövegszó szótári alakjára. Az értelmezés szférájában hasonló a helyzet.
- ⁵ Palich Emil: Magyar–szerbhorvát kézisótár. Terra, Budapest, 1972
- ⁶ Hadrovics László–Gáldi László: Magyar–orosz szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986
- ⁷ Vö. a 2. l. ábjegyzettel!
- ⁸ Reffle Gyöngyi terminusa.
- ⁹ Magyar–angol szótár. Szerk. Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963
- ¹⁰ Országh László, A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában. Nyelvtudományi Értekezések, 36. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 22. o.
- ¹¹ Bárcki Géza, A Magyar Szófejtő Szótár lexikográfiai elvei. In: Szótártani tanulmányok. Szerk. Országh László, Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 9–28. o.
- ¹² Vö. V. P. Berkov 1973: 62 és kk.
- ¹³ Magay Tamás doktori disszertációja. Kézirat.
- ¹⁴ Magay, 66. l.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ I. m. 78. l.
- ¹⁷ I. m. 79–80. l.
- ¹⁸ Vö. V. P. Berkov 1973: 74. l.
- ¹⁹ I. m. 52. l.

Compounds in Dictionary Entries
(Lexicographical Analysis of Derived Nouns Ending in -ás/-és Suffixes, II)

I analyze a group of compounds functioning as nouns in dictionaries from Hungarian into other languages with the aim to arrive at certain viewpoints regarding the method of producing the list of entries . I am trying to find explanations to the striking difference between the same type of dictionaries regarding the inclusion or absence of particular entries. Next to source language questions, I also discuss target language issues.

Keywords: lexicography, lexis, noun, compound, -ás/-és suffix